

**PUTERA
LIMBAJULUI**

Viorica Marian, psiholingvistă, cercetătoare în domeniul științelor cognitive și psihologă, este cunoscută pentru cercetările ei privind limbajul, bilingvismul și multilingvismul. S-a născut la Chișinău, a obținut diploma de licență la Universitatea din Alaska, a urmat studii de masterat la Universitatea Emory și la Universitatea Cornell, unde a obținut și doctoratul în psihologie. Este profesor de științe și tulburări ale comunicării la Catedra Ralph și Jean Sundin și profesor de psihologie la Universitatea Northwestern, unde din 2000 conduce Laboratorul de cercetare în domeniul bilingvismului și psiholingvisticii.

Viorica Marian este laureată a Premiului John P. McGovern în științe comportamentale al Asociației Americane pentru Progresul Științei și a obținut Premiul Clarence Simon pentru predare și mentorat de excepție. A ocupat funcția de președintă a Departamentului de științe și tulburări ale comunicării de la Universitatea Northwestern (2011–2014) și de președintă a Secției de studiu pentru limbaj și comunicare a Institutelor Naționale de Sănătate (2020–2022).

Puterea limbajului s-a tradus în chineză, germană, japoneză și este în curs de traducere în mai multe limbi.

V I O R I C A M A R I A N

PUTEREA LIMBAJULUI

CUM NE TRANSFORMĂ MINTEA
CODURILE PE CARE LE FOLOSIM
PENTRU A GÂNDI, A VORBI ȘI A TRĂI

Traducere din engleză
de Iulian Comănescu

 HUMANITAS
BUCUREȘTI

Redactor: Iuliana Glăvan
Coperta: Angela Rotaru
Tehnoredactor: Manuela Măxineanu
DTP: Radu Dobreci, Veronica Dinu

Tipărit la Monitorul Oficial R.A.

Viorica Marian

*The Power of Language. How the Codes We Use to Think,
Speak, and Live Transform Our Minds*

Copyright © 2023 by Viorica Marian

All rights reserved including the right of reproduction in whole
or in part in any form.

This edition published by arrangement with Dutton, an imprint of
Penguin Publishing Group, a division of Penguin Random House LLC.

© HUMANITAS, 2024, pentru prezenta versiune în limba română

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

Marian, Viorica

Puterea limbajului: cum ne transformă mintea codurile
pe care le folosim pentru a gândi, a vorbi și a trăi / Viorica Marian;
trad. din engleză și note de Iulian Comănescu. –

București: Humanitas, 2024

Conține bibliografie

ISBN 978-973-50-8587-2

I. Comănescu, Iulian (trad.; note)

808,5

EDITURA HUMANITAS

Piața Presei Libere 1, 013701 București, România

tel. 021/408 83 50, fax 021/408 83 51

www.humanitas.ro

Comenzi online: www.libhumanitas.ro

Comenzi prin e-mail: vanzari@libhumanitas.ro

Comenzi telefonice: 0723 684 194

Lui Aimee, Nadiei și lui Grace,
precum și iubitorilor limbajului din toată lumea

CUPRINS

Introducere sau bun-venit	11
Partea întâi	
SINELE	
1. Copleșitoarea complexitate	21
2. Superorganismul care procesează paralel	34
3. Despre creativitate, percepție și gândire.	47
4. Cuvântul devenit trup	70
5. Copilăria, bătrânețea și ceea ce e între ele	84
6. O altă limbă, un alt suflet.	103
Partea a doua	
SOCIETATEA	
7. Marele influencer	127
8. Cuvinte în schimbare	153
9. Regășiți printre cuvinte.	172
10. Codurile minții noastre	193
11. Viitorul științei și al tehnologiei.	215
În concluzie sau drum bun.	233
<i>Mulțumiri</i>	247
<i>Note</i>	249
<i>Lista de ilustrații</i>	277

A ști o altă limbă înseamnă a avea încă un suflet.
—Atribuită lui Carol cel Mare,
primul împărat romano-german

INTRODUCERE SAU BUN-VENIT

O legendă spune că în vechiul oraș al Babilonului se înălța un turn atât de înalt, încât îl putem considera primul zgârie-nori al omenirii. Textele istorice confirmă existența lui în Irakul de astăzi. Scrierile biblice consideră ca origine a limbilor exact acest turn, Turnul lui Babel, pe care oamenii îl construiau „ca să ajungă la cer“. Atunci când Dumnezeu a coborât din ceruri și a văzut că oamenii încearcă să urce până la el, a zis (Facerea, 11:6): „Iată, toți sunt de un neam și o limbă au și iată ce s-au apucat să facă și nu se vor opri de la ceea ce și-au pus în gând să facă“*. Pentru a-i împiedica pe oameni să ajungă la cer, Dumnezeu i-a risipit prin lume și a creat multe limbi, ca ei să le vorbească fără să se poată înțelege între ei, așa încât lucrarea să nu poată avansa.

Ideea că limbajul e calea către cer evidențiază în mod clar forța acestuia. Povestea Turnului lui Babel ilustrează modul în care el poate fi folosit atât pentru a include, cât și pentru a exclude, pentru a comunica sau, dimpotrivă, pentru a limita comunicarea. Și alte religii recunosc că trebuie să avem în vedere limbajul pentru a ajunge la înălțimi comparabile cu

* *Biblia sau Sfânta Scriptură*, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1982 [toate notele din subsolul paginii aparțin traducătorului].

raiu creștin. Coranul (14:4) revelează faptul că doar acele concepte religioase cu privire la care posedăm un limbaj pot fi dezvăluite omenirii: „Și Noi nu am trimis nici un profet decât cu limba neamului său, pentru ca să facă limpede [revelația]”^{*}.

În eseul lui „Una stella tranquilla”¹, scriitorul italian Primo Levi, supraviețuitor al Holocaustului, descrie splendid limitele limbajului și modul nostru de a gândi asupra lumii:

Fiindcă o discuție despre stele în limba noastră este inadecvată și pare ridicolă, ca și cum cineva ar încerca să are cu o pană în loc de un plug. Limba noastră este [...] născută odată cu noi, potrivită pentru a descrie obiecte cu dimensiuni mai mult sau mai puțin asemănătoare cu ale noastre și la fel de durabile ca noi înșine. Ea are dimensiunile noastre, este umană.

Levi notează că, de-a lungul timpului, cuvintele noi au fost inventate pentru lucruri cu dimensiuni mai mici sau mai mari decât ceea ce putem percepe cu ochiul liber, pentru temperaturi mai mari decât a focului și numere ca milioane sau miliarde – concepte despre care nu știam până în momentul respectiv că există.

Oare limba se conformează celei mai recente și îmbunătățite înțelegeri asupra lumii, sau înțelegerea noastră se conformează limbajului? Ca să ne convingem de existența unei constrângeri limbaj-gândire, ne putem apleca asupra cercetărilor moderne referitoare la învățarea automată, computerizată. Atunci când specialiștii în neuroștiințe de la Universitatea din Stanford² au decis să folosească seturi mari de date pentru a studia modul în care creierul își divizează operațiunile asociate sarcinilor cognitive (ca lectura sau luarea de decizii), al-

^{*} Traducerea sensurilor Coranului cel sfânt în limba română, ediția a V-a, Editura Islam, București, 2006.

goritmi de calcul au evidențiat tipare de activitate neurală care nu corespundeau clasificărilor bazate pe limbajul uman. La fel cum eforturile mai vechi de „localizare“ a diferitelor limbi în creier au evidențiat rețele care se întrepătrundeau în foarte mare măsură, granițele dintre procese mentale aparent distincte nu se reflectau în creierul propriu-zis. Mai degrabă, clasificările făcute de algoritmi de calcul sugerează existența unor constructe pentru care nu avem nume (încă), un univers de stele pe care încercăm să-l arăm cu pana. Nici măcar constructele noastre mentale pentru cuvinte ca *memorie* sau *percepție* nu constituie descrieri exacte ale constructelor care reies din învățarea automată³. Dimpotrivă, memoria și percepția se întrepătrund, lucru care arată că vocabularul pe care îl folosim în privința lor și modul nostru de a le gândi sunt, deocamdată, foarte imprecise. Memoria și percepția nu sunt distincte la modul categorial una de alta nici în inteligența umană, nici în cea artificială, în ciuda etichetelor pe care le folosim pentru a le diferenția. E posibil ca noi să nu avem încă instrumentele de a studia și defini mai precis stările noastre mentale și categoriile existente în lume. Chiar și ideea că există categorii bine definite care există în afara interpretării pe care o dăm noi realității – fie ele stări mentale, culori sau tipuri de oameni – ar putea fi o iluzie perpetuată de limbaj. Dar, indiferent de existența unor categorii „reale“ în lumea din afară, categoriile lingvistice și mentale contează. Au consecințe în arii foarte diferite, ca percepția, știința sau bigotismul.

Psiholingvistica este un domeniu care se concentrează pe relația dintre intelect și limbă. Acum 30 de ani, când mi-am început studiile postuniversitare, îmi doream să înțeleg nu numai cum persoanele multilingve, ca mine, procesează limbajul, ci și capacitățile cognitive și neurale umane și limitele acestora, la modul mai general. Această carte sintetizează cercetările originale ale mele și ale altora în privința limbii și a

minții văzute prin prisma multilingvismului. Am scris-o în engleză, cea de-a treia limbă a mea, bazându-mă și pe cunoștințele mele de română și rusă, limba mea nativă și cea de-a doua limbă a mea, ca și pe limbile ai căror vorbitori i-am studiat în cercetările mele, de la limbajul american al semnelor la cantoneză, olandeză, franceză, germană, japoneză, coreeană, mandarină, polonă, spaniolă, thailandeză, ucraineană și multe altele.

În copilărie, observam adeseori lucruri curioase cu privire la limbile pe care le auzeam în jur, așa cum li se întâmplă multora dintre cei care studiază o altă limbă. De ce vorbesc rușii despre poduri cu „el“ și le atribuie genul masculin, în timp ce germanii folosesc „ea“ și genul feminin, iar vorbitorii de engleză „it“, pronumele neutru, lipsit de gen? Și mai e și româna, limba mea nativă, care are o proprietate un pic halucinantă: un pod e masculin dacă e unul singur, dar e feminin dacă sunt două sau mai multe. Ce generează asta în mintea oamenilor și în modul în care ei gândesc despre poduri, mai ales dacă știu câteva limbi cu genuri gramaticale contrastante pentru același obiect?

Experimentele recente de știință cognitivă arată că vorbitorii de germană sunt mai predispuși să perceapă și să descrie un pod⁴ ca *frumos, elegant, fragil, liniștit, drăguț* sau *zvelt*. Spaniolii percep și descriu același pod mai degrabă ca *mare, periculos, lung, puternic, solid* sau *impunător*. De unde vine diferența? Podul are genuri gramaticale diferite în germană și spaniolă. Puteți ghici care, din adjectivele folosite? Da, *pod* e masculin în spaniolă. Cu privire la podurile românești transgen, nu există încă concluzii – de altfel, în română, multe cuvinte care au o formă masculină la singular devin feminine la plural. Gradul în care genul gramatical al obiectelor inanimate⁵ ne influențează modul în care ne gândim la ele este relevant în dezbaterile contemporane cu privire la folosirea pronumelor de gen și a limbajului de gen în general, tocmai fiindcă pronumele de gen

produc atât de eficient asociații implicite, care modifică percepția oamenilor despre ei înșiși și despre alții.

Etichetele pe care le folosim contează. Simpla schimbare a lor atunci când ne referim la o persoană sau un grup – de exemplu, înlocuirea lui *sclavi* prin *victime ale sclaviei* sau *persoane care au fost luate în sclavie* – creează imediat o diferență în modul în care ni-i reprezentăm mental pe cei despre care vorbim.

Utilizarea unei varietăți de limbi ne conferă abilități esențiale, de care rasa umană va avea nevoie pentru a atenua tensiunile sociale în creștere și pentru a găsi soluții la probleme globale apăsătoare. Dacă poți aprecia direct utilitatea și frumusețea altei limbi și a altui punct de vedere asupra lumii, vei cădea mai greu pradă bigotismului, tendinței de a demoniza oamenii sau lucrurile diferite de tine.

A înțelege puterea limbajului te face mai conștient atunci când ești manipulat de alții prin cuvinte, fie că e vorba de politicieni, de reclame, de avocați, colegi de serviciu sau de membri ai familiei. Unii dintre noi primesc o mulțime de bani pentru a manipula limbajul astfel încât ceilalți să cumpere anumite produse, să voteze într-un anumit mod sau să dea anumite verdicte. Dacă știi mai multe limbi, ești mai sensibil la modul în care cuvintele te fac să te simți, fiindcă ai deja o experiență directă a subtilelor variații lingvistice.

Eșecul de a sesiza diferențele dintre limbi poate avea consecințe devastatoare. Sonda Mars Climate Orbiter a NASA⁶ s-a făcut bucăți și a ars, irosind sute de milioane de dolari, ani de muncă și luni de călătorii în spațiu, numai și numai fiindcă cineva nu a convertit unitățile de măsură din sistemul englez în cel metric. Dar un exemplu și mai tragic de traducere, sau cel puțin interpretare, greșită poate fi găsită în documentele declasificate ale Agenției de Securitate Națională a SUA.

În 1945, la sfârșitul celui de-al Doilea Război Mondial, când liderii aliați s-au întâlnit în Germania, Truman, Churchill,

Stalin și Chiang Kai-shek i-au dat premierului japonez, Kantarō Suzuki, un ultimatum în care se cerea ca Japonia să se predea necondiționat. Ultimatumul stipula că orice reacție negativă va duce la „distrugerea imediată și totală“. Atunci când reporterii l-au întrebat pe premierul Suzuki cum răspunde documentului, acesta a făcut ceea ce fac mulți alți politicieni: s-a abținut de la comentarii. Cuvântul japonez folosit de el, *mokusatsu*, este un derivat al cuvântului pentru liniște și poate fi tradus în multe moduri, de la „a tăcea cu înțelepciune“ la „a nu remarca“ și la „a trata cu o tăcere disprețuitoare“. Într-un eșec diplomatic de proporții epocale, o traducere nefericită a dus la interpretarea de către Aliți ca reacție ostilă. Agenția Națională de Securitate scrie:

Cuvântul are și alte sensuri, destul de diferite de cel folosit de Suzuki. Din păcate, agențiile de știri internaționale au considerat de cuviință să spună lumii că în ochii guvernului japonez ultimatumul e „nedemn de comentarii“. Iritați de tonul lui Suzuki, oficialii SUA [...] au decis să reacționeze dur. Peste numai zece zile, au hotărât să folosească bomba atomică, iar Hiroshima a fost făcută una cu pământul.⁷

Într-o cheie mai amuzantă, în vremea când eram la cursuri postuniversitare la Universitatea Emory, din statul natal al președintelui Carter, Georgia, acesta se întâlnea an de an cu studenții din toată lumea. Ca să risipească stânjeneala, în stilul lui tipic, afabil și amuzant, președintele le-a povestit despre un discurs pe care îl ținuse în Japonia. Ne-a spus că începuse cu o glumă și că imediat toată lumea râsese. Mai târziu, în aceeași zi, Carter l-a întrebat pe translator cum de gluma stârnisese o reacție atât de entuziastă. După ce a ezitat puțin, acesta a recunoscut că nu știuse exact cum să traducă gluma în japoneză, așa că le-a spus: „Președintele Carter a făcut o glumă. Toată lumea trebuie să râdă“.

Personal, mi-aș dori să-mi pot încheia glumele cu „Toată lumea trebuie să râdă“. A învăța o altă limbă nu te face nici mai amuzant, nici genial, nici cea mai sexy persoană de pe fața pământului. Nu vei avea dintr-odată un păr mai bogat și nici nu vei deveni miliardar, deși, la drept vorbind, există o corelație între multilingvism și venituri.

Iată câteva rezultate obținute în laboratoarele de cercetări din întreaga lume, referitor la efectele învățării unei limbi noi:

- La adulții mai vârstnici, multilingvismul întârzie apariția bolii Alzheimer⁸ și a altor tipuri de demență cu patru până la șase ani, crescând resursele cognitive.
- La copiii, învățarea unei a doua limbi înseamnă înțelegerea mai timpurie a faptului că legătura dintre lucruri și numele lor este arbitrară: poți spune laptelui *milk*, *leche*, *moloko* sau poți folosi un cuvânt inventat. A înțelege că realitatea și sistemul simbolic folosit pentru denotarea ei nu sunt unul și același lucru duce la capacități metalingvistice mai dezvoltate, care la rândul lor se află la baza unor procese metacognitive încă mai avansate și a raționamentului mai abstract.
- Multilingvismul îmbunătățește performanța în materie de sarcini executive – te ajută să te concentrezi mai ușor pe ceea ce contează și să ignori aspectele irelevante.
- Cunoașterea mai multor limbi îți permite să faci anumite conexiuni între lucruri pe care alții nu le remarcă, și determină rezultate mai bune la testele de creativitate și de gândire divergentă.
- Folosirea unei alte limbi în afară de cea maternă favorizează luarea de decizii mai logice sau cu beneficii sociale mai mari.

Deoarece comunitatea globală online se află într-o creștere rapidă și este din ce în ce mai ușor să călătorești înseamnă că vom

interacționa tot mai des cu oameni care vorbesc alte limbi decât noi, într-un anumit moment din viață. Ne vom îndrăgosti de aceștia, vom deveni prietenii lor, îi vom primi în familiile noastre, vom merge la școală cu ei sau vom lucra cu ei.

Toată lumea folosește limbajul. Puțini îi înțeleg totuși forța. E ca și cum ai deține ceva neînchipuit de valoros și nici măcar nu știi. Uneori, mă simt ca un concurent de la *Antiques Roadshow* (*Războiul depozitelor*), care descoperă că o vechitură ce a zăcut ani de zile într-o boxă are o valoare inestimabilă.

Am devenit psiholingvistă fiindcă îmi plac limbile străine și îmi place să aflu cum interacționează intelectul și limbajul. Sper că această carte o să vă ajute să înțelegeți ce capacități incredibile aveți deja, o să vă deschidă o perspectivă către mecanismele de funcționare internă ale intelectului și o să vă ofere soluții pentru a vă dezvolta potențialul în noi moduri.

PARTEA ÎNTÂI

SINELE

*Granițele limbajului meu semnifică granițele lumii mele**.¹

—Ludwig Wittgenstein

* Ludwig Wittgenstein, *Tractatus logico-philosophicus*, tr. Mircea Dumitru și Mircea Flonta, Humanitas, București, 2012, p. 167.

1. COPLEȘITOAREA COMPLEXITATE

Trăim într-o lume de coduri. Unele stricte, ca software-ul, altele mai laxe, ca limba maternă. Unele extrapolează matematica până dincolo de experiența umană. Altele sunt încărcate de bigotism. Unele seamănă cu poezia. Toate sunt limbaje. Sunt codurile minții noastre.

Chiar dacă nu vă dați seama de asta, mintea folosește deja coduri multiple: matematica, muzica, limbile vorbite, limbajul semnelor. Creierul uman este construit astfel încât să acumuleze nenumărate coduri de comunicare și, pe măsură ce le învățăm, ni se deschid porți către noi experiențe și cunoștințe. În cele din urmă, ajungem să vedem lumea într-un mod diferit, iar creierul nostru este transformat în acest proces.

Mulți dintre noi nu reușesc să realizeze beneficiile învățării de noi limbi – spaniola, mandarina sau hindi, de exemplu – pur și simplu deoarece consecințele multilingvismului sunt fie necunoscute, fie minimalizate, fie, uneori, politizate. Însă a ști mai multe limbi poate duce la noi moduri de a gândi, care nu ar putea fi atinse altfel. Așa cum a învăța matematică îți dă posibilitatea de a face lucruri care altminteri ar fi de neimaginat – precum crearea de inteligență artificială, coborârea în adâncurile oceanului sau călătoria spre alte planete –, și așa cum a învăța notele muzicale ne permite să auzim o succesiune de